

И. Гусев.

Музейный

экспонат — геологический

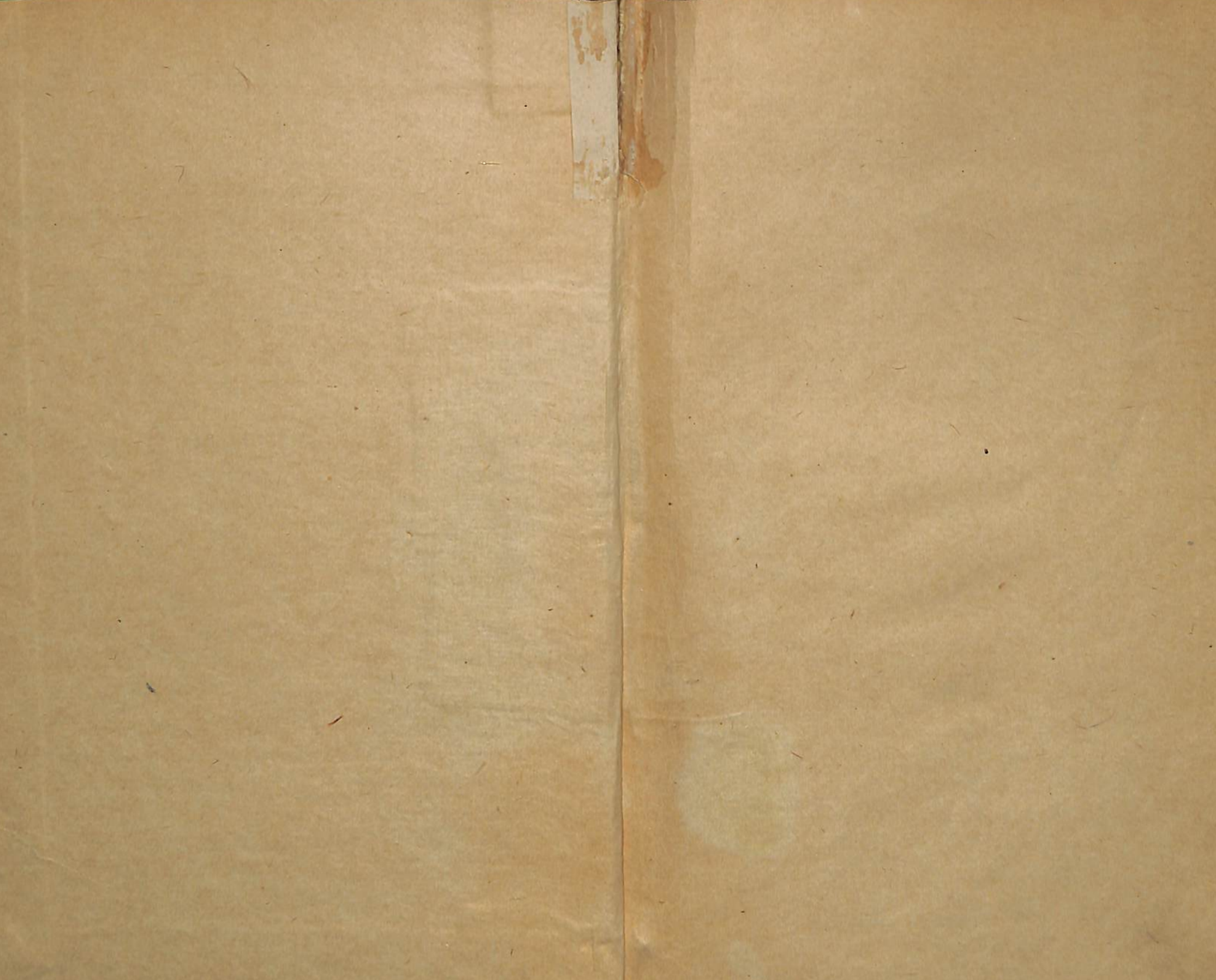
экспонат

9(47.925)

4-26

51

1923

9228

01 SEP 2007

№ 2

«ՄԱՐՏԱԿՈՉ»-Ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 2

40 10 01 0

Ս. Կ Ա Ս Յ Ա Ն

9(47.925)

4-26

31 AUG 2007

Հ Ա Յ Ա Մ Տ Ա Ն Ի

Տ Ն Տ Ե Մ Ա Կ Ա Ն - Դ Ա Մ Ա Կ Ա Ր Գ Ա Յ Ի Ն Ս Տ Ր Ո Ւ Կ Տ Ո Ւ Ր Ա Ն

37185-62

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Ժ. Տ. Գ. Խ. Պոլիգր. Բաժ. 4-րդ սպարան, Պուշկ. փ. 3.

1 9 2 3

Յ Ե Ր Կ Ո Ւ Ի Խ Ո Ս Ք

Սա մի հողված է, վոր վերցնում ենք թիֆլիսի «Նոր Աշխարհ» ամսագրի 1922 թ. № 1-ից: Այնտեղ ընկ. Կասյանը թվերով ու փաստերով ապացուցանում է, վոր Հայաստանը մանր տնտեսության—գերադանցապես գյուղական, մասնավորապես քաղաքային յերկիր է: Այս յեզրակացութիւնը շատ կարևոր է, քանի վոր տնտեսական կաղմը վորոշում է սոցիալականը, վորոշում է քաղաքական գիծը, տակտիկան, վերջապես՝ տնտեսական քաղաքականութիւնը:

Հայաստանի մանր-տնտեսական բնոյթը թելադրում է մեզ հայ կյանքում կիրառել ուրույն տակտիկա՝ մի տակտիկա, վոր գործադրվում է այսօր այնտեղ: Գյուղացիական Հայաստանում ամենից առաջ պետք է զբաղվել գյուղական տնտեսության վերականգնման ու ամրացման գործով: Այդ տեսակետից Հայաստանի հողն ու ջրերը խոշոր ասպարեզ են բաց անում մեր առաջ: Իսկ ինչ վերաբերում է ինդուստրիալիզացիային, ապա դրա մասին մտածելը վաղաժամ է. այսպես թե այնպես Հայաստանի արդի գյուղատնտեսության զարգացումն ու բարգաւաճումը, վոր մի շարք տարիների գործ է, ինքնըստինքյան կապահովեն մեր յերկրի տնտեսության ապագան:

Այսպիսի յեզրակացութիւններ է անել տալիս այս գրքը: Ուշիմ ընթերցողն անհրաժեշտ դասը կըստանա անշուշտ:

Իրա համար ել մենք հրավիրում յենք նրա ուշադրութիւնը դեպի այս աշխատութիւնը:

Խմբագրութիւն

Մ. Կ. Կասյան

37185-62

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿ.-ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԱՏՐՈՒԿՏՈՒՐԱՆ

I

ՄԱՐԲՍԻՍՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊՈՍՏՈՒԼԱՏԸ

Ձկա մի այլ ուսմունք սոցիալիզմի և ընդհանրապես հասարակագիտութեան մեջ, վոր այնքան ամուր կանգնած լինի իրական հողի վրա, ինչպես մարքսիստական ուսմունքը: Նա յեղնում է վոչ թե վերացական սկզբունքներից, այլ իրականութեան կոնկրետ յերևույթներից, սովյալ իրական հարաբերություններից: Գիտական (մարքսիստական) կոմմունիզմը «վոչխարային, սենտիմենտալ, ուտոպիական սոցիալիզմ» չէ, ինչպես բնորոշում է Մարքսը մանր-բուրժուական սոցիալիզմը, և վոչ էլ հեղափոխական սպեկուլեացիա, Փանտամագորիա: Նա պրոլետարական հասարակագիտութիւնն է, վոր ընձեռում է մեզ գիտական գենք՝ շրջապատող իրականութիւնն ըմբռնելու, հեղափոխական արգերը՝ սովյալների մի շարք հավասարութիւններից անվորոշը զանելու և զբան համեմատ սոցիալական պայքարի եռանդն ու ջանքը նպատակահարմար գործադրելու: Յեվ վորքան պարզ է իրականութիւնը, վորքան լուսաբանված է այն, այնքան ավելի պայքարող դասակարգն անշեղ ու անսխալ կը կատարի գործնականում իր դերը:

Իրականութիւնը ժամանակի և տարածութեան մեջ գոյութիւն ունեցող արտադրական հարաբերութիւններն

37185-62

են՝ իրենց ամբողջ վերնաշենքով: Հասարակական աշխատանքի և սրա արդյունքների բաշխման ընթացքում ձևակերպված հարաբերությունների տվեալ տեղում առաջ եկած երևույթների ամբողջական կոմպլեքսն է, վոր կազմում է մարդկային համակեցութեան իրականութունը: Իրականութունը բարդ է, բազմաթիվ տարրերից բաղկացած: Նա արտահայտվում է խառնիճաղանճ երևույթների ցանցով, շաղկապված զանգվածով: Եթե թեորիայի մեջ տրամաբանորեն տարրալուծում ենք իրականութունը, բաժանում հորիզոնական և ուղղահայաց գծերով, ապա կեանքի մեջ երևույթները շաղկապված են բազմաթիվ աստիճանական փոխանցումներով: Յերևույթների այդ կոմպլեքսը ավելի է բարդանում այն պատճառով, վոր այժմյան ժամանակներում չկա մի տեղ, ուր մարդկային համակեցութեան իրականութունը առանձնացած և մեկուսացած, ինքնուրույն և անկախ լինի: Նա ենթարկված է «դրսի աշխարհի», հասարակական այլ մարմինների իրականութեան փոխազդեցութեանը: Սակայն վորքան էլ տվյալ իրականութունը լինի յերևույթների բարդ կոմպլեքս, այնուամենայնիվ նրա հիմքը, նրա կմախքը կազմում են՝ հասարակական աշխատանքի տեխնիքական-տնտեսական կազմակերպութունը յեվ արտադրական պրոցեսում՝ համանման ղերով պայմանավորված սոցիալ-դասակարգային հարաբերութունները:

Պարզ է այդտեղից, վոր մի իրականութուն ճանաչելու, իմանալու համար՝ պետք է պարզորոշել հասարակութեան տնտեսական կազմութունը, նրա դասակարգային ստրուկտուրան: Յեվ յեթե պարզ իմացութունն է պահանջում այդ, ապա վորքան ուժեղ, վորքան հրամայական պիտի լինի նույն պահանջը գործող, պայքարող դասակարգի համար: Կառուցել տնտեսական-դասակարգային տվեալների վրա պայքարի գործելակերպ—անհամարքսիստական քաղաքականութեան պոստուլատը: Եթե մենք ուզում ենք գործելակերպ սահմանել, ուզում ենք քննու-

թյան առնել մեր վարած քաղաքականութունը և իմանալ ուղիղ է նա թե սխալ, նպատակահարմար է թե վոչ, պետք է ամենից առաջ պարզ պատկերացում ունենանք երկրի անտեսական-սոցիալական ստրուկտուրայի, հակադիր, անտագոնիստական ույժերի փոխ-հարաբերութունների մասին:

II

ՌՌԻՍՍԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ԵՌԻԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանը Անդրկովկասյան մյուս երկիրների հետ միասին քաղաքականապես կցված լինելով Ռուսաստանին, կազմում էր ուսսական կայսրութեան «ծայրագավառը»: Նա վոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական որիեկտ էր այդ հսկայական վիշապի ճանկերի մեջ, վոր միայն ծծում էր նրա կենսական հյութերը, արգելքներ հարուցում նրա հարածուն զարգայմանը: Նա չունեւր տնտեսական ազատ, ինքնուրույն գոյութուն, զարգացման ազատ, ինքնուրույն պայմաններ, այլ ձևականորեն մըտադեղով ռուսական այսպես կոչված ազգային կամ ժողովրդների ուսական այսպես կոչված ազգային կամ ժողովրդական տնտեսութեան սահմանների մեջ, ամբողջապես կախված էր և կաշկանդված այդ տնտեսութեան մեջ գորկալիս էր և կաշկանդված ընթացքով և սուբեկտիվ հայեցողութեամբ ու կամքով: Նա ստիպված էր շնչել, ստիպված էր կատարել իր կեանքի «նյութերի փոխանակութունն» այնպես, ինչպես թելադրում էին այդ ընթացքն ու կամքը: Նրա նախապատերազմյան տնտեսութեան բնութագրիժը, այդպիսով, պայմանավորված էր ուսական կապիտալիզմի եութեամբ և այն տեղով, վոր տրված էր նրան այդ կապիտալիզմի սիստեմում:

Արևելյան Յեվրոպայի հետ բաղդատած՝ կապիտալիզմը Ռուսաստանում անհամեմատ ուշ է զարգացել: Ինչպես վոր նախակապիտալիստական տնտեսաձևերի մեջ խոր

բուն մտած մյուս երկիրներում ահագին հեղափոխական դեր է կատարել արևմտեան բուրժուազիան, այնպես էլ Ռուսաստանի նկատմամբ: Դեռ «Կոմմունիստական Մանիֆեստի» մեջ էյին մատնանշել Մարքսն ու Էնգելսը կապիտալիստական բուրժուազիայի այդ հեղաշրջող ներգործությունը. «Ինչպես վոր նա (բուրժուազիան) ենթարկել է գյուղը քաղաքին, այնպես էլ նա կախյալ վիճակի մեջ է դրել... գյուղացիական ժողովրդին բուրժուազիայից, Արևվելքը Արևմուտքից»: Բայց վերացնելով անտեսական հին ձևերը, ենթարկելով հետամնաց գյուղատնտեսական երկիրները զարգացած արդյունազորական երկիրներին, Արևմուտքի կապիտալիստական բուրժուազիան ստիպում է այդ հետամնաց երկիրներին «բնաջնջման սպառնալիքի տակ՝ յուրացնել նրա արտադրության ձևերը»: Ռուսաստանն, ի հարկե, պիտի նույնպես ենթարկվեր այդ «որենքին և իր հերթին տարածեր այն դեպի Արևելք, դեպի «Անդր»-կովկասյան երկիրները:

Այդպիսով Ռուսաստանը ներկայանում էր մի կողմից ոտար կապիտալին ենթարկվող, իսկ մյուս կողմից՝ իր կապիտալին ենթարկող: Կապիտալիզմը ներմուծվում (Importkapitalismus), այնտեղ, այսպես ասած՝ ակլիմատիզացիայի ենթարկվում Heimatskapitalismus) և ներմուծում իր հեռավոր «ծայրագավառները» — զաղուծները:

Ներմուծվող (իմպորտ) կապիտալիզմի սկզբնական շրջանում, վորպես ընդհանուր կանոն, ոտար կապիտալը գործում է անվտրական կապիտալի դեմքով: Վերջինս ենթարկում է երկիրը անխնա շահագործության, ծծում է նրա բնական հարստությունը, քայքայում գյուղաբնակչությունը, ավերում հին արտադրաձևերը: Առևտրական կապիտալի համար երկիրը գաղութ է, վոր սպառում է հայրենական արդյունազործության արդյունքները և տալիս «մայր»-երկրին հում նյութեր: Այդպես էր գրությունը Ռուսաստանում մինչև 70-ական թվականները: Սակայն Ռուսաստանն այն երկիրներից չէր, վոր միշտ մնում է

ոտար կապիտալի ձիրանների մեջ. «բնաջնջման սպառնալիքը» հրահրում է նրան ընդունել արտասահմանյան կապիտալի արտադրական ձևերը: Յեվ ոտար արդյունազորական կապիտալի կողքին ցցվում է նաև հայրենական կապիտալը: «Մի մարմին և մի արյուն» կազմելով, արդյունազորական կապիտալը զարգանում է մեծ թափով, իր թևերի տակ առնում արտադրության այն բնագավառները, վորոնք հարուստ և փարթամ պտուղներ տալու անսահման հնարավորություններ էյին ներկայատարելիք: Ոտարերկրեա կապիտալի այսպես ասած նախաձեռնությունը ծագած արդյունազորական կապիտալիզմը առաջ է բերում առևտրական կապիտալի նախապատրաստած նյութից՝ քայքայված գյուղացությունից արդյունազորական պրոլետարիատ, զարգացնում է երկրի արտադրական ույժերը, և այդպիսով ստեղծվում է այսպես կոչված՝ «ազգային» կամ «ժողովրդական» հարստություն: Ռուսական կապիտալիզմն այն գերագանց տարբերությունն ուներ արևմտյան «կապիտալիզմներից», վոր ոտար կապիտալը խոշոր, յեթե չասենք գերիշխող, տեղ էր բռնում: Այդ պատճառով էլ ռուսական արդյունազորական պրոլետարիատն ավելի արագ էր աճում, քան հայրենական արդյունազորական բուրժուազիան: Երկրի արտադրական ույժերի աճումը չէր համապատասխանում «ժողովրդական» հարստության աճեցմանը, վորովհետև աշխատանքի հավելյալ արժեքը՝ տոկոսների, շահի, ռենտայի միջոցով հոսում էյին երկրից դուրս: Վերջապես՝ այդ պատճառով էլ հայրենական բուրժուազիան անհամեմատ թույլ էր իր հզորեցմանը, քան ևրոպական երկիրներում՝ զարգացման թուլեցմանը, քան ևրոպական երկիրներում: Թույլ էր նաև նույն աստիճանի վրա գտնված ժամանակ. թույլ էր նաև նրա ազդեցությունը պետական ղեկի վրա: Իրավացի էր կարլ Կաուցկին, երբ նա տակավին մարքսիստ եղած ժամանակ ասում էր իր՝ «Ամերիկացի և Ռուս բանվորը» գրքում, թե ռուսական կառավարությունը ներկայանում է վնչ այնքան «պարզապես կապիտալի գործակատար», —

ինչպես կառավարութիւններն Արեւմտյան Յեւրոպայում, — վորքան «ոտար կապիտալի գործակատար»:

III

ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Յեթե իր մայր-երկրում ցարական (իսկ հետագայում ժամանակավոր և Կերենսկու) կառավարութիւնը ներկայանում եր առավելագույնս ոտար կապիտալի գործակատարը, ապա «ծայրագավառներում» նա պիտի կատարեր իր գործակատարութիւնը գլխավորապես հայրենական կապիտալի նկատմամբ՝ վորպես «կոնպենսացիա»: Այդտեղ՝ «Անդր»-կովկասում նա ջանում եր ապահովել ոռու կապիտալի գերիշխանութիւնը: Ամուր պահել և ապահովել այդ «ծայրերի» սպառողական, ինչպես նաև հում նյութի շուկան ոռու կապիտալի համար—դա նրա առաջնակարգ և ամենամեծ հոգան եր: Քանի զարգանում եր արդյունազոր-ծական կապիտալիզմը մայր-երկրում, այնքան ավելի դժվարաթափանց եր դառնում «անդր»-կովկասյան շուկան արտասահմանյան ապրանքների համար և, ընդհակառակը, այնքան ավելի սպառում ոռուական ապրանքները: Տեղական սնայնագործութիւնն ու արհեստագործութիւնը քայքայվում են ոռուական գործարանային ապրանքների ահեղ մրցութիւն անողորմ հարվածների տակ: Ապրանքային շուկան լայնանում ե, մեծանում են նրա կարիքները: Ռուսական կապիտալիզմի զարգացման առաջին տասնամեակի ընթացքում կրոպական ապրանքների ներմուծումը՝ յեթե չի ընկնում, գեթ մնում ե մեռած կետի վրա, այն ինչ ոռուական ապրանքների ներմուծումը առնվազն եռապատկվում ե: Կենտրոնական իշխանութեան տեղական ներկայացուցիչների ձեռք առած միջոցները ավելի ու ավելի են սառեցնուցում մրցման հարվածները և գանդվածային գործունեութիւն շուկայում առաջարկող մաքրում ոռուական ֆաբրիկատների համար:

Բայց Անդրկովկասը վոչ միայն դառնում ե ոռուական ապրանքների սպառողը, այլև նրա գործարաններին հում նյութ մատակարարողը: Այնուհետև արտասահման ելին արտահանվում այն նյութերը, վորոնց կարիքը չէր զգում «մայր»-երկիրը՝ համապատասխան գործարաններից զուրկ լինելով (մետաքս). իսկ այն նյութերը, վորոնք պետք եյին «հայրենական» գործարաններին (բամբակ, բուրդ), հոսում եյին գեպի «Մոսկով»: Հենց այդ նյութերի ձեռք բերելն ե, վոր լայն առաջարկ ե բաց անում առևտրական կապիտալի ավերող գործունեութիւնն առաջ: Երկրի գյուղացութիւնն ընկնում ե նրա վաշխառուական թաթերի մեջ, քայքայվում, աղքատանում ե: Երկրի համար ստեղծվում ե այն գաղութային դրութիւնը, վորի մեջ գտնվում եր մի տասնյակ տարի առաջ ինքը Ռուսաստանը: Եթե վերմի տասնյակ տարի առաջ ինքը Ռուսաստանը: Եթե վերջինս Արեւմտյան Յեւրոպայի կապիտալի կթան կոփե եր, հիմա ոռուական կապիտալի կթան կոփե եր դառնում Անդրկովկասը:

Սակայն շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր Անդրկովկասն իր մեջ պարունակում ե և՛ այնպիսի բնական հարստութիւններ, վորոնք վոչ միայն բացակայում եյին մայր-երկրում, այլև վորոնց շահագործման կատարելագործումը խոշոր խթան եր հանդիսանալու ոռուական կապիտալիզմի հարաճուն զարգացմանը, մետրոպոլի կապիտալը շահագործական գույք եր այդ հարուստութիւնների արդյունազործական եքսպլոատացիայով: Հրամայական պահանջ եր՝ ոտար խոշոր կապիտալների ներմուծմամբ լեռնագործական—պղնձի, մանավանդ նավթի—նախնական միջոցներով և միայն տեղական կարիքներին բավարարութիւն տվող արտադրութիւնը հավերացնել: Բայց վորովհետև մայր-երկիրը տակավին հարուստ չէր արտածու կապիտալներով, այդ պատճառով ել ըռուս չէր արտածու կապիտալներով արտադրական կապիտալ-կրկին արտասահմանյան արդյունազործական կապիտալ-ներն են, վոր ներմուծվում են «Անդր»-կովկաս և ծայր տալիս արդյունազործական կապիտալիզմի զարգացմանը: Անդրկովկասի կապիտալիզմի ծննդավայրն ու կեն-

տրոնը Բագուն եր՝ նավթային աշխարհը, վորտեղից և նա զարգանում և առաջ է խաղում այն ուղիով, վոր բնական երակն եր հանդիսանում և համապատասխանում եր «մայր»-կապիտալիզմի շահերին ու ձգտումներին: Այդ ուղին արտաքին շուկայի դուռն է՝ Բաթումը Թիֆլիսի վրայով: Հիմնական նավթային արդյունազործությունը՝ իր հետ կապված ճյուղերով միասին, առատությամբ արտադրելով հավելյալ արժեք, ստեղծում է խոշոր հարստություններ: Պարզ է, վոր Անդրկովկասի բոլոր անկյուններից նա դեպի իրեն եր քաշելու տեղական կապիտալներ, վոր գոյացել էին չարչիական կապիտալների յեկամուտների կապիտալիզացիայից: Նա դեպի իրեն եր քաշելու նաև աշխատանքի այն ձեռքերը, վորոնց չարչիական-առևտրական կապիտալը «ազատ» եր կացուցել և ավելորդ դարձրել իրենց քայքայված անտեսություններում: Յերկրի ամբողջ տարածությունից նա հավաքում, կենտրոնացնում և հզորացնում է սոցիալական յերկու ակոյեաններին, յերկու վորսերիմ թշնամիներին—կապիտալին ու աշխատանքին: Դա ոտարյերկրյա կապիտալի միակ դրական կողմն է, ներմուծվող կապիտալիզմի միակ ստեղծագործությունը: Արտադրական ույժերը զարգանում էին անտեսության այդ բնագավառում, իսկ մյուսներում յերկրի արտադրական ույժերը մնում էին նիրհած, վորովհետև ներքին սպառողական շուկան, ինչպես նաև հում նյութերի շուկան, պահվում էին «Մոսկովի» ապրանքային և առևտրական կապիտալների մենաշնորհյալ ոգտագործության համար: Ահա հենց այդ և նման հանգամանքներն են, վոր առիթ են տվել Նեպեխին 90-ական թվականներին ասելու, թե «ոռւս երիտասարդ բուրժուազիան իր ձեռքի մեջ է պահում պետությունը. անտեսական բոլոր կարևոր խնդիրներում պետությունն ստիպված է ենթարկվել նրա ցանկություններին»:

Ազդերոհյան թերակղզում «դեսանտ հանված» կապիտալիզմը, աչլիմատիզացիայի յենթարկվելով, այսինքն ներ-

մուծված կապիտալը ծնունդ տալով տեղական կապիտալին, միանալով նրա հետ և առաջ բերելով յերկրային կապիտալիզմ, սահմանափակվում է յերկրի նեղ շավիղով (Բագու—Թիֆլիս—Բաթում)՝ շնորհիվ յերկրի գաղութային գրության, թողնելով այդ յերկրի խոշորագոյն մասը գաղութային կապիտալի թաթերի մեծ կաշկանդված:

IV

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ՍԻՍՏԵՄՈՒՄ

Այդ կաշկանդված վիճակի մեջ եր գտնվում Անդրկովկասում առաջին հերթին նրա այն մասը, վոր այսօր կազմում է Հայաստան յերկիրը: Հեռու լինելով «լայն ճակագրից», անտեսական զարգացման եռուն ընթացքի դիմաց պասսիվ ակնառեսի դերքում միայն գտնվելով, Հայաստանը ամենաանապատ սլայմաններում է քաշ տվել կեսանքը Անդրկովկասի արդյունազործական կապիտալը, հին հարաբերությունների գերեզմանը փորում, իսկ մյուս լիզմի ծագման և վերացման ամբողջ ժամանակաշրջանում: Կապիտալիզի իմամանեստ հատկությունն է հեղաշրջել հիմքերը, հին հարաբերությունների գերեզմանը փորում, իսկ մյուս կողմից սոցիալ-անտեսական այդ ավերակների վրա կառուցում նորը, առաջադեմը, բարձրը, ստեղծելով նոր սլայմաններ, նոր ույժեր՝ հասարակական զարգացման հետևյալ մաններ, նոր անցնելու համար: Հայաստանը գուրկ էր մնաստիճանին անցնելու համար: Հայաստանը ներգործությունից: Նա յենցել ոռւսական կապիտալիզմի ներգործությունից: Նա յենթարկված եր միայն առևտրական կապիտալի քայքայող թարկված եր միայն արդյունազործական կապիտալի շինող մուրբերիչին, իսկ արդյունազործական կապիտալի այնտեղ: Վերջինս գամված եր ճըն ու գնդանը չեն աշխատել այնտեղ: Վերջինս գամված եր տեղին՝ Բագվին և սրա պերիֆերիա կազմող Բաթումին: Նա շղթայված եր իր բնագավառում: Ռուս յերիտասարդ բուրժուազիայի կամակատար պետությունը, չինական պարիսպներ կառուցելով արդյունազործական կապիտալի տարածման և ծավալման հանդեպ, զրկել իր Հայաստանից:

տանի տերրիտորիան արդյունագործական կապիտալի կիրառումից և հանձնել նրան առևտրական կապիտալին: Իսկ «այնտեղ, ուր նա (առևտրական կապիտալը) կազմակերպում է կապիտալի գերիշխող ձևը, նա հանդիսանում է թալանի մի ամբողջ սիստեմ» (Մարքս): Այդ պատճառով Բազվի արդյունագործական կապիտալի ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքի վրա յեղել է գերազանցորեն բացասական, իսկ «Մոսկովի» և սրա տեղական ազենաների առևտրական կապիտալը ցեցի պես կերել է այդ յերկրի տնտեսական հուսվածքը:

Կապիտալն ունի վերին աստիճանի կենդանի և ուժեղ բնագոյններ: Բոլոր արգելքները հաղթահարելով, նա հոսում է այնտեղ, ուր վոչ միայն շահ կա, այլև ուր այդ շահը ապահովված է ու պատկառելի, ուր հնարավորութուն կա խոշոր եկամուտներ ստեղծել և այդ եկամուտների կապիտալիզացիայով կրկնապատկվել, տասնապատկվել: Հայ կապիտալն ել չեր կարող ուրիշ տեսակ լինել: Նա հոսում, գնում եր դեպի նավթարդյունագործության աշխարհը, դեպի կապիտալիզմի շեշտված վայրը՝ Բագու-Թիֆլիս-Բաթում: Կուրծք ծեծող «ազգասեր» կապիտալին չեք հետաքրքրում, չեր գրավում Հայաստանը. սա չեր բաց անում նրա առջև վոչ միայն մեկին տասը, այլ նույնիսկ մեկին մեկ շահի հեռանկարներ: Հայ կապիտալը չեր կիրառվում երկրի «արդյունագործական» կյանքում վոչ միայն այն պատճառով, վոր չարչիական կապիտալը չի սիրում «տնտեսական ավանտյուրա», այլև գաղութի տիրոջ—իրավունքի և ույժի վրա հիմնված—մրցման և ընդգրկմադրության պատճառով:

Կապիտալը «բարեգործություն» էլ է սիրում, միայն ուսել «բարեգործություն»: Նրա այդ «բարոյական բարձր հատկությունն» այն է, վոր իր յուրացրած հավելյալ արժեքից նա բաժին է հանում իր շահը, իր եկամուտը բազմապատկելու, համապատասխան ույժեր ստեղծելու և իր կյանքը կոնֆորտաբլ դարձնելու, պերկրային բոլոր բարիք-

ները» վայելելու հնարավորություններ ստեղծելու համար: Նա ստեղծում է քաղաքային կուլտուրա, զիտությամբ և կրթությամբ զինված սպասավորություն: Հայ արդյունագործական կապիտալը, վորպես այդպիսին, չեր կարող չունենալ այդ հատկությունները: Նա, վորպես գերիշխող տարր Բագու-Թիֆլիս-Բաթում շրջանակում *), ամենամեծ գործակցությունն է ունեցել այդ շրջանակի «կուլտուրայի ստեղծագործության» մեջ, իսկ Հայաստանի քաղաքները նրան չեն հետաքրքրել, վորովհետև ինքը չեր ապրում այնտեղ: Նրա «ազգասիրությունը», և «ազգային բարեգործությունը» արտահայտվում եր նրանով, վոր նա ձգտում եր առաջ բերել և իրեն շրջապատել հայ մտավորականությամբ, վորպեսզի վերջինիս միջոցով բուրժուական իդեոլոգիան տարածի և նրա ազդեցության տակ պահի հայ բանվորությունը և «ազգասիրաբար» շահագործի նրա աշխատանքը, «ազգի» ոգնությամբ աջող կերպով մրցի իր այլազգի հակառակորդի հետ: Այդ մտավոր և ֆիզիքական աշխատավորներով առատաորեն մատակարարում էլին արդյունագործական կապիտալին Անդրկովկասի հայ վայրերը և մասգործական կապիտալին Մանրկովկասի հայ վայրերը և մասնավորապես Հայաստանը, ուր առևտրական կապիտալը գյուղացության մեջ աշխատող ձեռքերի անազին կույտեր եր առաջ բերում:

Հայաստանի, ընդհանրապես «Անդր»-կովկասի գյուղացությունը կազմում եր ուսական զարգացող կապիտալիզմի համար մի կարևոր շուկա: Նա ներկայանում եր թե սպառող և թե հում նյութեր առաջարկող: Յեվ հենց այդտեղ է, վոր գաղութային առևտրական կապիտալը պիտի կատարեր իր հարուստ հունձը:

*) Հայ կապիտալի ույժի և գերիշխանության մասին թվական տվյալները՝ Բագվի և Թիֆլիսի վերաբերյալ բերված է Ի. Անանունի նորերս հրատարակված «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» գրքի (II հ., էջ 62--66) մեջ: Ի դեպ. այդ գիրքը, վոր շոշափում է մեր զարգացման թարմ շրջանը, արժանի և առանձին ուշադրության: Մենք առանձնապես կըզբաղվենք այդ գրքով մի այլ անգամ:

Առևտրական կապիտալը չի ստեղծում տնտեսական նոր ձևեր, այլ միայն քայքայում է հին ձևերը: Նա կապիտալի պարագիտային ձև է, վոր ծծում է գյուղացու-թյան հյուսթը և քանդում նրա տնտեսությունը: Հայաստանի գյուղացու տնտեսությունը «կազմում» էր համառուսական «ազգային տնտեսության մի մասնիկը: Նա պարտավոր էր յննթարկվել այն տնտեսական քաղաքականությանը, վոր թելադրում էր «Մոսկովի» կապիտալը: Վերջինս պետք չուներ այլևս բնատնտեսությանը (Naturalwirtschaft), այլ նրան պետք է փողային տնտեսություն (Geldwirtschaft): Նրան հարկավոր է ծախել Հայաստանի գյուղացու վրա իր գործարանային ֆաբրիկանտները և գնել նրանից հում նյութ: Նրա պետությունը պահանջում էր գաղութի գյուղացուց զանազան տեսակի տուրքեր հնչիւն դրամով: Գյուղացին ստիպված էր ծախել իր կարիքների համար արտադրածը, վորպեսզի վճարի տուրքերը և գնի ֆաբրիկատներ: Այդտեղ է ահա, վոր նրան «ոգնության» է հասնում վաշխառուական և առևտրական կապիտալը: Սա ամենասոսկալի կերպով շահագործում է նրան, չազդելով վորևէ կերպով նրա արտադրական ձևերի փոփոխության վրա: Հետևանքը լինում է այն, վոր թե հողը և թե մարդկային բանվորական ույժը սոսկալի կերպով հյուսթվում են. ընկնում է հողի և աշխատանքի արտադրականությունը, այսինքն քայքայվում է գյուղատնտեսությունը, քանդվում գյուղացուությունը: Ապրելով այդպիսի պայմանների մեջ, հայկական գյուղը, պարզ է վոր չեր կարող առաջ բերել յերկրում բուրժուազիա և պրոլետարիատ. նրան վիճակված էր միայն աղքատություն՝ պառուպերիզմ: Դեռ Մարքսն է նկատել իր նամակներից մեկում, թե այն յերկիրներում, վորոնք արտահանում են հում նյութ, արտաքին առևտուրը սովորաբար միայն ուժեղացնում է զանգվածների աղքատացումը: Իսկ վորտեղ պառուպերիզմն է տիրում, այնտեղ հասարա-

5785-62

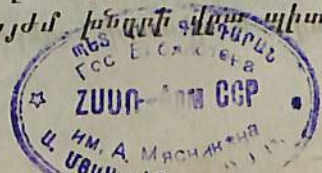
կական դիֆֆերենցիացիան խիստ թույլ է լինում ու աննշան:

Այսպես՝ Հայաստանը, լինելով ոռոսական կապիտալիզմի գաղութ ամբողջովին յննթարկված լինելով առևտրական կապիտալի պառուպերիզացիայի հետադիմական պրոցեսին, իսկ Անդրկովկասի ոսգիսային կապիտալիզմը ունենալով վորպես «ողանցք», գերծ էր մնացել կապիտալիզացիայի յեւ պրոլետարիզացիայի առաջադիմական պրոցեսից:

V

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Գ Յ Ո Ի Ղ Ա Յ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ը

Հայաստանը գյուղատնտեսական յերկիր է: Գա նշանակում է թե յերկրի ազգաբնակչության խոշորագույն մասը զբաղվում է այնպիսի արտադրությամբ, վոր անմիջպես կապված է հողի հետ: Սակայն գյուղատնտեսական ենք անվանում նաև Ռուսաստանը, Վենգրիան, Լատվիան և այլն: Հայնում նաև Ռուսաստանը, Վենգրիան, Լատվիայի միջև այն տարբերությունը կա, վոր մինչդեռ Լատվիայում ազգաբնակչության 56,1⁰/₀-ն է զբաղվում գյուղատնտեսությամբ, թյան 17,9⁰/₀-ը արդյունագործությամբ, իսկ 5,5⁰/₀ առևտրով և հաղորդակցությամբ, այն ինչ Հայաստանում այլ հարաբերություն ենք տեսնում: Մինչպատերազմյան վիճակազրության համաձայն՝ կովկասի հայության դասակարգային գրության հարաբերությունն այսպես էր. գյուղատնտեսությամբ զբաղվում էին 71,3⁰/₀, արդյունագործությամբ՝ 10,5⁰/₀, առևտրով և հաղորդակցությամբ՝ 8,5⁰/₀, վարձու աշխատանքով՝ 4,1⁰/₀: Այժմ այդ հարաբերությունն ի հարկե փոխվել է: Յեւ վիճակվել է վոչ թե այն պատճառով վոր պատերազմն է խորացրել և լայնացրել այդ շերտավորումը, կամ խորհրդային հեղափոխությունը՝ ընդհակառակը՝ վերացրել է այդ հարաբերությունը, այլ այն պատճառով, վոր այժմ յնդամիջադարձի պիտի նայել վոչ թե

ազգային—ավելի ճիշտ՝ եթնոգրաֆիական—և համակովկասյան, այլ գուտ սահմանափակ տերրիտորիալ տեսակետից: Կարծում եմ, իրականութիւնը հեռու չեյինք լինի, յեթե Հայաստանի ազգաբնակչության 90%օ-ը հաշվեյինք գյուղատնտեսութեամբ զբաղվողներ: Այսպիսով մեր յերկիրը գյուղատնտեսական և ըսցարձակապես, այլ վոչ թե գերազանցորեն, ինչպես ասվում է, որինակի համար, Լիտվայի մասին:

Մակայն գյուղատնտեսականութիւնը դեռ չի սպառում յերկրի սոցիալական պատկերը: Յերկիրը կարող է գյուղատնտեսական լինել՝ թե այն դեպքում, յերբ արտադրութիւնը հիմնված է խոշոր ագնվատիրական սեփականութեան, թե այն դեպքում, յերբ արտադրութիւնը հիմնված է խոշոր կապիտալիստական ձևերի վրա, և վերջապես այն դեպքում, յերբ արտադրութեան հիմքը կազմում են մանր գյուղացիական տնտեսութիւնները: Տեսնենք ինչ է ներկայացնում Հայաստանը այդ տեսակետից:

Հին վիճակագրական տեղեկութիւնները, վոր վոչ միայն կազեոննի կնիք են կրում, այլև բացարձակապես տեղեկացիող են, չափազանց սուղ են ու թերի: Իսկ դաշնակների կառավարութիւնը իր յերկու և կես տարվա գոյութեան ընթացքում չի կարողացել, գուցե և չի ուզեցել ստեղծել գյուղատնտեսական ստատիստիկա: Այնուամենայնիվ հնարավոր է հին տվյալների և թվաբանական քիչ թե շատ բարդ գործողութիւնների հիման վրա մոտավոր կերպով գծագրել մեր յերկրի սոցիալական պատկերը, մանավանդ վոր մեզ հետաքրքրում է վոչ թե այդ պատկերի մաթեմատիկական ճշգրտութիւնը, այլ մոտավոր ուրուագիծը: Այդ նպատակի համար բավական է վերցնել Յերևանի նահանգը, այն ել վոչ ամբողջովին, այլ այն գավառները, վորոնք այժմ մտնում են Հայաստանի սահմանների մեջ, այսինքն Ալեքսանդրոպոլի, Բայազետի, Յերևանի և Եջմիածնի գավառները:

Այդ չորս գավառի պիտանի հողերի քանակը, Յերևա-

նի պետական պալատի տվյալների համաձայն*), հավասար է կրոր թվով 1,171,300 դեսյատինի, վոր բաժանված էր հետևյալ կերպով.

ա) Մասնատիրական . . .	180,210 դես.
բ) Նաղելի . . .	703,075 »
գ) Պետական (казен.) . . .	288,000 »

Մասնատիրական 180 հազար դեսյատինից 119 հազ. դես. գտնվում էր նույնպես գյուղացիների ձեռքում, վորպես հողաբաժին մասնավոր հողատերերից, իսկ մնացած 61,000 դեսյատինը գտնվում էր հողատերերի ձեռքում: Թիֆլիսի պետական պալատի 1897 թվի տեղեկութիւնը, վոր վերաբերում է հողային այդ անձնական մասնավոր սեփականութեան 29,673 դեսյատինին, տալիս է հետևյալ խմբերը **).

Սեփականութիւնների խմբեր	Սեփ-ների քանակը	Հող դեսյատին	Յուրաքանչյուր սեփակ. միջին թիվը դես.
Մինչև 5 դես. ներառյալ	165	485	4
5-ից մինչև 10 »	89	635	7
10-ից » 50 »	105	2770	27
50-ից » 500 »	41	7150	175
500-ից վեր . . .	17	18660	1098
Ընդամենը 4 գավառում	417	29700	71,2

Այդ տախտակից մենք տեսնում ենք, նախ՝ վոր մանր հողատիրութիւնը (մինչև 50 դես.) կազմում է անձնական մասնավոր հողային սեփականութեան խոշորագույն

*) „Кавказский Календар“ за 1917 г.

**) «Сборник статистических данных о землевладении в пяти губ. Закавказья» стр. 103, 1899 г.: Աղբյուրում բերված գրուականները չափազանց մանրամասն են. մենք միացրել ենք վորոշ գրուականները, վերցնելով վորպես չափ մասնավոր անձնական հողային սեփականութեան այն բաժանումը, վոր բերված է Ն. Լենինի «Аграрная программа с.-д. в первой рус. революции» 917 г., стр. 17, գրքի մեջ:

մասը, վորից ավելի քան $\frac{2}{3}$ -ը չքավոր, իսկ $\frac{1}{3}$ -ից պակասը՝ միջակ, և երկրորդ՝ վոր Հայաստանի «լատիֆունդիան» չնչին մասն էր կազմում, ընդամենը $2,5\%$ ամբողջ տարածութեան (Եւրոպական Ռուսաստանում լատիֆունդիաների տարածութեանը կազմում էր ավելի քան 70% *)։ Պետք է այստեղ իսկ շեշտել նաև այն, վոր մեր այդ խոշոր հողատիրութեանը համարյա բոլորովին զուրկ էր անտեսական նշանակութիւնից (**). անձնական անտեսութեամբ զբաղվում էին շատ քչերը, հողերը արբվում էին գյուղացիներին գլխավորաբար կապալով. Երևանի գավառում, որինսակի համար, մասնավոր հողերի մասին մեկ երեսուներորդական մասն էր տիրերի ձեռքում ***): Եթե մեր կալվածատերերն իրենց կալվածների վրա հիմնեյին կապիտալիստական ձեռնարկութեաններ և՛ սակավահող գյուղացիներին կապալատուութեամբ «ոգնելու» փոխարեն՝ եքսպրոպրիացիայի յենթարկեյին վերջիններին, նրանք կատարած կը լինեյին առաջադիմական դեր գյուղատնտեսութեան բնագավառում, առաջ կը բերեյին գյուղացութեան մեջ խոր շերտավորում, կըստեղծեյին աշխատավարձի և շահի հարաբերութեան: Նրանց գոյութեանը, ընդհակառակը, ուսակցիոն դեր էր կատարում, պահպանում, նույնիսկ զարկ էր տալիս մանր աշխատավորական գյուղացութեանը, պահպանում հողային-նահապետական հարաբերութեանները, վորոնց ծածկոցի տակ էլ շահագործում էր նրան:

*) Ամենամեծ կալվածը Մելիք-Ազարյանինն էր՝ 4897 դես., վոր գտնվում էր Նոր-Բայազետի գավառում, և Ֆատի-խան ողլինը՝ 1257 դես., վոր գտնվում էր Երևանի գավառում:

**) «Արտադրականութեան տեսակետից արտոնյալ դասակարգը շատ բիշ է ոգտակար հողագործութեան համար և շատ քիչ ազդեցութեան ունի գյուղացիների գյուղատնտեսական սովորութեանների վրա» (Район Тифлиско-Кареско-Әрив. жел. дороги в экономическом и коммерческом отношениях, 1817 г. стр. 597):

***) «Сборник статистических данных», приложение V,

Այժմ դառնանք նազելի հողերի բաժանման:

Վերև ասացինք, վոր մեր հիշատակած չորս գավառի նազելի հողերի քանակը հավասար էր 696.000 դես., իսկ մասնավոր հողատերերից ստացած նազելի քանակը 119.000 դես., ընդամենն ուրեմն գյուղացութեան ձեռքին գտնվում էր 815.000 դես.: Ըստ նախկին ազմինիստրացիայի տեղեկութեան՝ այս չորս գավառի գյուղական ազգաբնակչութեան թիվը 1915 թ. հավասար էր 670.400 չնչի *): Յեթե գյուղական ընտանիքը հաշվենք միջին թվոր 5,7 հոգուց **) բաղկացած, ապա կըստանանք 117.614 տուն: Հետևաբար յուրաքանչյուր տան վրա միջին հաշվով ընկնում է 6,9 դես. հող: Բայց այդ տվյալով կարող են բավականանալ միմիայն նրանք, վորոնք կարծում են կամ ավելի ճիշտ՝ ուզում են կեղծած լինել, թե գյուղացութեանը միապաղաղ զանգված է: Մենք պետք է աշխատենք ուրուագծել այն շերտերը, վոր գոյութեան ունեն նաև մեր գյուղացութեան մեջ:

Դասակարգային ստատիստիկան մեզ մտ իր նպատակից, ի հարկէ, դուրս է համարել՝ տալու հասարակութեան իսկական պատկերը. նա չի տվել շերտերի մասին վոչ մի ակնարկ. գոնե մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների մեջ չկա վորևէ հիշատակութեան այդ մասին: Ուստի մեր գյուղացութեան սոցիալական շերտերն ուրուագծելու համար ստիպված ենք դիմել կողմնակի միջոցների:

Վերջինք գյուղացութեան հիմնական բյուզջենները: Արդուտինսկի-Պոլգորուկովը Բորչալուի գավառի իր ուսումնասիրութեան մեջ բերում է Լոովա շրջանի յերեք հայ գյուղական ընտանիքի բյուջենները: Նա բաժանում է յերեք կատեգորիայի. հարուստ, միջին և աղքատ ընտանիքների բյուջեն:

*) «Кавказский Календарь» за 1917 г.

**) Համաձայն 1916 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրութեան՝ նախկին Երևանյան նահանգում 148.778 անտեսութեան վրա նստած էին 844.080 յերկսեռ հոգի, վոր նշանակում է յուրաքանչյուր անտեսութեան վրա 5,7 հոգի:

Հարուստ ընտանիքն ունի 15 դես. վառելահող (մյուս տեսակի հողերը թողնում եմ մի կողմը), 1400 ուղբուկայք, 1000 ուղբ. յեկամուտ, 1050 ուղբ. ծախք, մնացորդ՝ 50 ուղբ.: Պարտքեր չունի:

Միջին ընտանիքն ունի 5 դես. վառելահող, կայք՝ 600 ու. յեկամուտ՝ 355 ու., ծախք՝ 330 ու., մնացորդ՝ 25 ու.: Ունի պարտք 100 ու.: վորի համար վճարում է տուկոս 24 ու. տարեկան:

Աղքատ ընտանիքն ունի $1\frac{2}{3}$ դես. վառելահող, կայք՝ 80 ու., յեկամուտ՝ 149 ու., ծախք՝ 156 ու., դեֆիցիտ՝ 7 ու. *):

Դա մեկ տվյալ: Յերկրորդ տվյալն այն է վոր Հայաստանի չորս հիմնական գավառի գյուղացուծյան մոտ գտնված պիտանի հողերի 815.000 դեսյատինից մի քիչ պակասը՝ կլոր թվով 400.000 դեսյատինը վարելահող է՝ բաժանված 117.614 ծխի վրա: Ահա այդ յերկու տվյալների վրա հիմնված՝ կարելի է մոտավոր կերպով վեր հանել մեր գյուղի դասակարգային պատկերը:

Յենթադրել՝ թե Հայաստանում հողագուրկ չի եղել, միանգամայն միամտություն կը լիներ: Ընտանիքների վերոյիշյալ թիվը կլոր դարձնելու համար՝ 2614 ընտանիքը համարենք հողագուրկ, իսկ մնացածը բաժանենք այնպիսի հարաբերությամբ, վոր յուրաքանչյուր ընտանիքին ընկնի միջին հաշվով այնքան վարելահող, վորքան բերված են վերոյիշյալ յերեք կատեգորիայի ընտանիքների համար: Այդպիսով կըստանանք. (Տես աղյուսակ 23-րդ երես):

Այսինքն՝ եթե գյուղը բաղկացած է 117 ծխից, դրանցից երեք ընտանիքը հողագուրկ է, 63-ը չքավոր, 48-ը միջակ, 3-ը հարուստ: Թե վորքան է շերտերի այդ թվական հարաբերությունը համապատասխանում իրականությանը, վորքան անմխիթար վիճակ է ապրել հայկական գյուղը՝ յերևում է այն տեղեկությունից, վոր տալիս է

*) «Район Тифлиско-Карсско-Эриванской жел. дороги в эк. и ком. отношениях» стр. 204—219.

չինովնիկ-հետախույզը՝ Արաքսի հովտի բնակիչների մասին. «Չնայած վոր բնությունը պարզեւել է Արաքսի հովտին բազմաթիվ բարեհաջող պայմաններ, վորոնք պետք եր ապահովեյին ժողովրդի բարեկեցությունը, այնուամենայնիվ մենք տեսնում ենք ամենուրեք նշանակալից չափերով վերավորություն, վոր մի քանի դեպքերում ուղղակի հասնում է կատարյալ աղքատության...: Ինչպես արտաքին պարագաները, այնպես էլ ներքին կյանքը մատնում են գյուղացության խոշոր չքավորությունը: Դրան իբրև ապացույց կարող է ծառայել նաև այն, վոր գյուղացությունը գտնվում է մեծ պարտքի տակ: Արաքսի հովտում

Ծխերի թիվը	Յուրաքանչյուր ծխին վարելահող դես.	Յուրաքանչյուր կատեգորիային վարելահող դես.	Կատեգորիաների տոկոսային հարաբերությունը
2.614	Հ ո ղ ա զ ու ը կ		2%
63.000	$1\frac{2}{3}$	105.000	54 »
48.500	5	242.500	41 »
3.500	15	52.500	3 »
Ընդ. 117.614	3,4	400.000	100%

հազիվ կարելի լինի գտնել մի գյուղ, վոր ազատ լինի պարտքից: Հաճախ գյուղի բոլոր ծխերի $\frac{1}{4}$ -ից մինչև $\frac{1}{2}$ -ը մանրաբեռնված է լինում պարտքերով, վոր երբեմն հասնում են խոշոր չափերի: Պետք է նկատել, վոր այստեղ խոսքը վերաբերում է վոչ թե գյուղական խանութից վարձով ապրանքներ վերցնելու հետևանքով առաջացած պարտքերին... այլ այն պարտքերին, վորոնք հետևանք են տընքերին...: Այլ այն պարտքերին, վորոնք հետևանք են տընքերի գերակշռող ծախքերի (դեֆիցիտի Ս. Կ.): Այդ հանգամանքներն են, վոր ստիպել են ծայրը ծայրին հասցնելու մանրավորությունից զուրկ գյուղացուն՝ ամեն տարի դիմել հարավորությունից զուրկ գյուղացուն՝ ամեն տարի դիմել

նախահաշվից դուրս փոխառութեան: Այդպիսի դեպքերի համար յուրաքանչուր գյուղում կան վաշխառուներ...*):

Մեր գյուղացութեան խոշորագույն մասի չքավորութեան այդ պատկերը համարձակ կերպով կարելի է ընդհանուր համարել Հայաստանի նկատմամբ: Ահա թե ինչ է ասում նույն հեղինակը. «Բայց վորքան էլ չքավոր լինի Արաքսի հովտի բնակչությունը, այնուամենայնիվ նա իր կարողութեամբ ավելի բարձր է կանգնած, քան Յերևանյան նահանգի մյուս բնակիչները. այդ պատճառով նրա վրա ավելի բարձր տուրքեր են դրված...**):

Այդպիսով Հայաստանի գյուղացութեան սոցիալական շերտավորման թվական հարաբերությունը պատերազմից առաջ մոտավորապես եղել է այսպես. 20% հողագուրկ ընտանիք, 54% աղքատ ընտանիք, 41% միջին ընտանիք և 30% հարուստ ընտանիք: Ծայրահեղ շերտերը կազմել են համեմատաբար աննշան մասը, չքավոր ընտանիքները՝ կիսից ավելին, իսկ միջակները՝ կիսից պակաս: Այդ պատճառով սոցիալական անտազոնիզմը չափազանց թույլ է եղել հայկական գյուղացութեան մեջ: Ամենատեղ կերպով նա պիտի արտահայտվեր, ի հարկե, հողագուրկների մեջ. բայց վորովհետև նրանք տակավին չէին կազմում ղասակարգ՝ գյուղատնտեսական բանվորություն, ուստի նրանց դասակարգային նշանակությունը հավասար եր զերոյի: Նրանք չունեցին միևնույն դերն ու շահը արտադրական պրոցեսում՝ քիչ թե շատ խոշոր գյուղատնտեսական-կապիտալիստական ձեռնարկությունների բացակայութեան պատճառով: Նրանք որիեկտրիվորեն համախմբված չէին և չունեցին իրենց դասակարգային գիտակցությունը պայմանավորող գոյություն: Նրանց ակտիվ տարրերը գաղթում էին՝ մեծ մասամբ յերկրի սահմաններից դուրս՝ դեպի հարավ-կովկասյան կապիտալիստի «չրջանը», իսկ

*) «Район Тиф.-Кар.-Эр. жел. дороги, стр. 622.

**) Ibid. 49 624.

պասսիվները՝ ցիրուցան և նահապետական ձևերի շահագործություն էյին յենթարկվում:

Խոր չեր անտազոնիզմը նաև աղքատ ու միջակ գյուղացութեան մեջ՝ թե դեպի իրար և թե դեպի երրորդը: Իրար դեմ նրանք դասակարգային թշնամություն կամ ներհակություն ունենալ չէին կարող, վորովհետև չունեցին շահերի հակասություն, շահերի ընդհարում, վորովհետև յեթե առաջինները վարում էին կիսաքաղց գոյություն, ապա յերկրորդները հաղիվ հազ էյին միայն կարողանում ծայր ծայրին հասցնել: Իրենց տնտեսական ապահովութեամբ և ունակութեամբ նրանք խորապես չէին տարբերվում իրարից. յերկուսն էլ, իրենց ազատ ձեռքերը «քաղաք» դրկելով, կառչած էյին մուռ իրենց «թաշկի-նակային» սեփականությունը: Յերկուսն էլ առավել կամ նվազ չափով տնքում էյին գրկանքների տակ, առավել կամ նվազ չափով կեղեքվում «աներևույթ» թըշկամ նվազ չափով: Կարվածատերը և վաշխառուն կարծես նամու ձեռքով: Կարվածատերը և վաշխառուն կարծես «ոգնում» էյին նրանց. մեկը հող եր տալիս, մյուսը փող, և այդպիսով «հնարավորություն» ստեղծում նրանց համար՝ առավել կամ նվազ չափով քարշ տալ իրենց սուսական գոյությունը և պետական մտրակից ազատ մնալ: Յերկուսն էլ հավասարապես յենթարկված էյին գաղութային առևտրական կապիտալի «աներևույթ» շահագործությունը: Գաղութային եքսպլոատացիան առավել կամ նվազ չափով քայքայել եր երկուսին էլ և անողոք կերպով տաժոնում ու յտրաջնում եր այդ զանգվածային քայքայումը, զանգվածային աղքատությունը՝ պատակերիզմը: Իսկ պատերազմի ընթացքում և դաշնակների իշխանութեան որոք տերազմի ընթացքում և դաշնակների իշխանութեան որոք էրկու շերտերն ավելի ու ավելի էյին մոտեցել և իայդ երկու շերտերն ավելի ու ավելի էյին մոտեցել և իարար նմանվել: Համարձակ կարող ենք ասել, վոր Հայաստանի գյուղացութեան մեծագույն մասը — 95% — կազմված է չունիմներից:

Ուրեմն Հայաստանը վոր միայն զուտ գյուղատնտես-

կան երկիր եւ, այլ յեւ մանր ու աղքատ գյուղացիական տնտեսութիւններն յերկիր՝ զուրկ դասակարգային խոր անտազոնիզմից:

VI

ՀԱՅՍՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեսնենք այժմ, թե ինչ է հանդիսանում մեր երկրի քաղաքային ազգաբնակչութիւնը:

Ասացինք, թե մեր քաղաքներում ապրողների թիվը հազիւ թե ավելի լինի, քան ընդհանուր ազգաբնակչոյան 10⁰/օ-ը: Թե ինչպիսի շերտավորումն ունի քաղաքային բնակչութիւնը, վիճակագրական տեղեկութիւնները նույնպէս լուում են այդ մասին: Միայն ազմինիստրացիայի 1915 թվի տեղեկութիւն համաձայն՝ ամբողջ Յերեւանի նահանգի գործարաններում և արհեստանոցներում աշխատող ձեռքերի թիվը հասնում էր 4738 հոգու*): Թիվը այնքան էլ մեծ նշանակութիւն չէր ունենա, յետքերը լինեցին բանվորներ՝ ինդուստրիական յերկիրների իմաստով, այսինքն արդյունազորական բանվորներ: Բայց բանն այն է, վոր նրանք աշխատում էին 2607 «Փաբրիկաներում և զավոդներում», վորոնց արտադրականութիւն գումարը հավասար էր միմիայն 3,081,548 ուրբլու**): Բացի դրանից՝ այդ «գործարանները» և բանվորները կենտրոնացած չէին քաղաքներում, այլ սփռված էին յերկրի բոլոր անկյուններում: Մյուս կողմից մեր ֆաբրիկաները և զավոդները, չնչին բացառութիւնով, այն ֆաբրիկաներից և զավոդներից չէին, ուր աշխատում են կատարելագործված մեքենաներ. դրանք՝ մեծագույն մասով՝ հասարակ

*) Այդ և հետևյալ թվական տեղեկութիւնները վերցված են «Кавказский Календарь»-ից 1917 թ.

**) Համեմատութիւն համար հիշենք, վոր փոքրիկ Լատվիայում, 1910 թ. ստատիստիկայի համաձայն, բանել են 782 գործարան 114,812 բանվորներով և 199,411,310 ո. արտադրութիւնով:

շինութիւններ են նախնական գործիքներով, նախնական շարժիչ միջոցներով: Նրանց արտադրութիւնը լայն զանգվածային չէր՝ ընդարձակ շուկայի համար, այլ սահմանափակ, սոսկ տեղական շուկայի համար: Յերեւանյան նահանգին «ծառայում» էին 1981 ջրաղաց, վոր նշանակում է, թե յուրաքանչյուր 11,7 քառակուսի վերստը և յուրաքանչյուր 565 երկսեռ հոգին ունեցին բրենց ջրաղացը, ուր աշխատում էր 1,2 բանվոր: Միայն փականագործական-մեխանիկական, չուզուհաճուլարանային և սպիրտ-զրտող գործարաններն են, վոր իրենց 10—20 բանվորներով յուրաքանչյուրում՝ մի քիչ նմանում էին «քաղաքային արդյունագործութիւնը»:

Մեզ այստեղ, հարկավ, արտադրութիւն տեխնիկան չէ, վոր հետաքրքրում է, այլ հասարակական այն հարաբերութիւնները, վորոնք արտայայտվում են տեխնիկայի միջոցով: Ինչպէս «մեքենաների գործածութիւն վրա հիմնված ժամանակակից գործարանը արտադրութիւն հասարակական հարաբերութիւն է» (Մարքս), այնպէս էլ հասարակ գործարանն է արտահայտում արտադրութիւն հասարակական հարաբերութիւն: Թե մեր «գործարանատերերը» և թե մեր «բանվորները» այն սոցիալական կատեգորիաները չեն, վոր սովորաբար գոյութիւն ունեն «ժամանակակից գործարաններով» հարուստ յերկիրներում, այլ նրանք՝ իրենց խոշորագույն մեծամասնութիւնով՝ մի կողմից մանր սեփականատերեր են, մանր բուրժուաներ, իսկ մյուս կողմից՝ հասարակ աշխատանքի ույժի վաճառողներ, պարզապէս՝ մշակներ: Նրանց դասակարգային հարաբերութիւնը նույնպէս չի կարող նման լինել այն հարաբերութիւն, վոր մենք տեսնում ենք կապիտալիստի և պրոլետարիատի միջև կապիտալիստական գործանանում: Այնտեղ, ուր կապիտալի ու աշխատանքի միջև հարաբերութիւնը նախնական է, դասակարգային անտոգոնիզմը չի կարող լինել խոր, վորքան էլ շահագործութիւնը լինի անխնայ, վորով-

հետև բացակայում են դասակարգային գիտակցութեան նյութական պայմանները:

Մեր քաղաքների տնտեսական, հետևապես և՛ կուլտուրական կյանքի խղճուկ ու թշվառ վիճակի մասին կարող ենք գաղափար կազմել նրանց յեկամուտների և ծախքերի հիման վրա: Համաձայն քաղաքային ինքնավարութիւնների 1915 թվի տեղեկութեան՝ մեր քաղաքներն ունեցել են հետևյալ յեկամուտներն ու ծախքը (համեմատութեան համար բերում ենք նաև Թիֆլիսն ու Բագուն).

Քաղաքների անունը	Ե Ա Մ Ո Ւ Տ				Ծախք
	Եկամուտ անշարժ կայքերից	Եկամուտ արհ. և առևտր. վկայակ.	Զանազան	Ընդամենը	
Նոր-Բայազետ . . .	3.637	352	5.089	9.078	8.736
Ալեքսանդրոպոլ . .	52.873	1.928	129.299	182.172	167.200
Յերևան	72.090	3.343	144.330	219.763	200.779
Թիֆլիս	944.569	40.707	1.973.956	2.959.232	2.997.667
Բագու	841.946	71.218	12.676.163	13.589.327	13.815.426

Մի յերկիր, վորի քաղաքների արհեստի և առևտրի վկայականներից ստացված յեկամուտը հավասար է ուրբ լինելի, նշանակում է, վոր նա՛ յեթե գուրկ չէ տուտրաարդյունագործութիւնից՝ համենայն դեպս չափազանց աղքատ է զբանով: Մոշոր առևտրական և արդյունագործական ձեռնարկութիւններ բացակայում են. չկա խոշոր կապիտալի գործադրութիւն: Մասնավոր սեփականութիւնը մանր է թե արդյունագործութեան, թե առևտրի և թե տնտեսութեան մեջ: Այդտեղից էլ պարզ է, թե ինչպիսի տոկոսային հարաբերութիւն պիտի ունենան քաղաքային ազգաբնակչութեան սոցիալական շերտերը և թե վորքան մակերես պիտի լինեն այդ շերտերը բաժանող խրամատները: Կապիտալիստ և պրոլետարիատ կոչված սոցիալական կատեգորիաները գոյութիւն չունեն մեզ մոտ: Մեր վերին և ստորին ծայրահեղ շերտերը մի-

ջին բուրժուաներն ու բանվորներն են: Յեւ ինչպես վոր գյուղաբնակչութեան մեջ ծայրահեղ շերտերը չնչին տուկոսն են կազմում, այնպես էլ քաղաքային բնակչութեան մեջ միջին բուրժուաները և բանվորները կազմում են չնչին տուկոս: Մանր բուրժուազիան է, — արհեստավորները, մանր խանութպանները, մանր տնտեսները, — վոր կազմում է քաղաքային բնակչութեան մեծագոյն տուկոսը:

Պատերազմը հիմնական փոփոխութիւն չի մտցրել մեր հասարակութեան դասակարգերի թվական հարաբերութեան մեջ, վնչ էլ խորացրել է նրանց բաժանող հորիզոնական գծերը: Այնպիսի յերևույթներ, ինչպիսիք են հարուստութեան ակումուլացիա՝ կուտակումն և հարստութեան կորստնցումը, վոր սովորական են համարվում կապիտալիստական երկիրներում, տեղի չեն ունեցել մեր յերկրում: Հայաստանի այն մասերում, վորոնք ենթարկվել էին տաճակական ասպատակութեան թալանի, և ի հարկե ազգաբնակչութեան 100% -ն է կորցրել իր ինչքը և մերկացել ու տկորացել: Նույն վիճակին են մատնվել նաև այն մասերը, վորոնք ենթակա յեն եղել դաշնակ խմբապետների ասպատակութեան ու թալանին: Իսկ այն մասերի ազգաբնակչութիւնը, վորոնք ազատ են մնացել այդ մորեխային արշավանքից, չի յենթարկվել սոցիալական խոր պերտուրբաշիայի, դասակարգային առևտրական նորակազմութիւնների: Պրոցեսի սկզբում հայկական գյուղում, ճիշտ է, նկատվում էր շունետները շարժական ունեցվածքի (կենդանի ինվենտարի) անցումը հարուստների ձեռքը: Բայց մի կողմից տարի) անցումը հարուստների ձեռքը: Բայց մի կողմից թղթադրամի ֆիկտիվութեան պարզվելը և արտադրութիւնն ընդարձակելու անհնարինութիւնը, իսկ մյուս կողմից դաշնակ կառավարութեան մրցումը՝ նույնը ձեռք բերելու մեջ՝ երկրի տնտեսական-ֆինանսական ունակութեանը չհամապատասխանող քանակի գորք կերակրելու համար — վերջ տվին այդ պրոցեսին: Աշխատավոր գյուղացին քայքայվում էր, իսկ կուլակը ձգտում էր պահպանել իր կայունութիւնը: Նույնն էր և՛ քաղաքում: Արհեստագործութիւնն

ու արդյունագործությունը (ի հարկե մանր) անընդհատ ընկնում էյին՝ ժողովրդական տնտեսութեան ընդհանուր փլուզումի պատճառով: Ընկնում էր նաև առևտուրը և նրա տեղը բռնում սպեկուլյացիան: Վերջինս (խոսքը, ի հարկե, մանր սպեկուլյացիայի մասին չէ) կենտրոնանում էր վոչ այնքան առևտրականների, վորքան իշխող կուսակցութեան ճարպիկ ներկայացուցիչների, խումբապետների և սրանց վարժապետ բարեկամների, ազգականների, խնամիների ձեռքը: Թեև 87% ներմուծումի, ըստ դաշնակ կառավարութեան տեղեկութեան, միայն 19% -ն էր «պետութեան» միջոցով կատարվում, իսկ 13% -ը «մասնավոր առևտրականների» (մնացածը ամերիկացիների) միջոցով, այնուամենայնիվ ներմուծվածի 100-ից 99-ը անցնում էր սպառողին՝ իշխանութեան հետ «գաղափարական» և խնամիական կապով կապվածների միջոցով: Պետական և կուսակցական ծածկոցի տակ թշվառութեան շահագործումը կատարող այդ սպեկուլյանտները, վորպես ժամանակավոր և անցողական տարրեր, չեն ունեցել սոցիալական նշանակություն, չեն կերպարանափոխել քաղաքի դասակարգերի թվական և եական հարաբերությունները և չեն կրել կապիտալի ակումուլյացիայի բնույթ:

Եզրափակենք: Հայաստանը գերազանցորեն և բացարձակապես գյուղատնտեսական յերկիր է,—գյուղական և քաղաքային մանր տնտեսությունների յերկիր: Գյուղացությունը իր խոշորագույն մասով բաղկացած է մանր հողագործներից, վորոնք՝ ժամանակին յենթարկված լինելով գաղութային առևտրական կապիտալի անլուր շահագործութեանը, իսկ պատերազմի ընթացքում և դաշնակների իշխանութեան որոք ժողովրդական տնտեսութեան ընդհանուր քայքայման պատճառով՝ մասնաված էյին չքավորութեան: Ազնվականությունը ամեն տեսակետից վոչնչություն էր ներկայացնում, իսկ գյուղական բուռնացները թեև չնչին տոկոսն էյին կազմում, բայց ցեցի նման կըր-

ծում էյին գյուղական աշխատավորների քայքայված տնտեսութեան մաշված թելերը:

Հայաստանը չունի խոշոր արդյունագործութեան՝ գաղութային առևտրական կապիտալի (այժմ փշրված) կաշկանդումների պատճառով: Նա չունի, հետևաբար, սոցիալական այն հակոտնեա կատեգորիաները, վորոնք հատուկ են արտադրութեան այդ եղանակին—կապիտալիստական բուրժուազիա և պրոլետարիատ: Քաղաքային բնակչութեան խոշորագույն մասը կազմում են մանր առևտրականները և արհեստավորները, աննշան մասը՝ բանվորները և հատուկենա միջին բուրժուաները:

Յերկրի սահմաններից դուրս, այնտեղ, ուր հնարավորութեաններ կային շահավետ կերպով գործադրելու առևտրա-արդյունագործական կապիտալը և վաճառելու աշխատանքի ուժը, այդտեղ հայութեանն ունենր՝ և՛ կապիտալիստ, և՛ պրոլետարներ, վորոնք խոշոր ազգեցություն են ունեցել Հայաստանի «ճակատագրի» վրա: Յերկրի ներսում գտնվող քաղաքականապես յետամնաց մանր գյուղացութեանն ու մանր քաղքենութեանը, մանր չլինելով իրենց շահերի հակասութեանը և ընդտեսած չլինելով իրենց շահերի հակասութեանը և ընդհարումը դրսի «ազգային» կապիտալի հետ, գտնվում էյին վերջինիս իդեոլոգիական ազգեցութեան տակ, վորի փաստական հաղորդիչը Դաշնակցութեանն էր: Ինքը՝ դրսի տական հաղորդիչը Դաշնակցութեանն էր: Ինքը՝ դրսի «ազգային» կապիտալը, կապված լինելով այն յերկիրների կապիտալների հետ, ուր նա կատարում էր իր շահագործական դերը, յուրացրած ունենր այդ յերկիրների կապիտալի իմպերիալիստական ձգտումները, նայելով «իր հայրենիքի» վրա վորպես «սեփական» գաղութի: Նրա «բնական» սյուները «հայրենիքում» ներկայանում էին թե քաղաքի և թե գյուղի միջին բուրժուաները: Այն ինչ առաջավոր բանվորները և գյուղացիները, վոր Թիֆլիսի և Բազվի հայ բանվորների միջոցով կապված էյին համառուսական բանվորական շարժման հետ, գտնվում էյին բոլշևիկական գաղափարների ազգեցութեան տակ: Դաշ-

նակները իշխանութեան որոշ նրանց շարքերը հետզհետե
 խտացնում էին դասակարգային հեղափոխական հոգով
 անվաճ պրոլետար ու ինտելիգենտ ղեկավարներ և ավելի
 ու ավելի տարվում միջազգային պրոլետարական իդեո-
 լոգիայով: Յերկրի անտեսական վիճակը, նրա ներքին քա-
 դաքական անցուղարձերը և միջազգային կացութունը,
 ինչպես նաև արտաքին աշխարհի վիթխարի դեպքերը
 դարձրին մեր այդ պրոլետարական իդեոլոգիան համաժո-
 դովրդական:

4

« Ազգային գրադարան

NL0419772

9228